

Секція 1. Слов'янські мови

Assimilation of consonants of place and mode of formation in the Ukrainian language: problematic issues

Асиміляція приголосних за місцем і способом творення в українській мові: проблемні питання

Semeniuk O. A.

*Candidate of Philological Sciences, Associate Professor,
Associate Professor at the Department of Ukrainian Language
Vasyl Stefanyk Precarpathian National University,
Ivano-Frankivsk, Ukraine*

Семенюк О.А.

*Кандидат філологічних наук, доцент,
доцент кафедри української мови
Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника,
Івано-Франківськ, Україна*

На перший погляд, консонантна асиміляція є достатньо вивченим у вітчизняному мовознавстві явищем. Асиміляцію в системі українського консонантизму детально проаналізовано в науковому доробку В. Брахнова, Н. Тоцької, Л. Прокопової, М. Погрібного, Ю. Карпенка та інших українських лінгвістів. Однак чи не найбільше розбіжностей у працях з фонетики пов'язано з асиміляцією за місцем і способом творення.

Найбільш поширеним є підхід, коли терміном «асиміляція за місцем і способом творення» позначають уподібнення свистячих до шиплячих і навпаки, а також африкатизацію приголосних [d], [d'], [m], [m'] під впливом наступних свистячих і шиплячих. Він представлений в академічному виданні «Сучасна українська літературна мова» [5, с. 214–215], працях Н. Тоцької [6, с. 111–112] та ін.

Існує й інший підхід, викладений київськими фонетистами, які виділяють асиміляцію за способом творення та асиміляцію за місцем і способом творення.

Асиміляція за способом творення відбувається у сполуках «зімкнений чистий (проривний) + щілинний» і «зімкнений чистий (проривний) + африкат», коли перший компонент перетворюється на африкат, як-от: *ні[д̪з̪]емний*. Такий різновид консонантної асиміляції можливий, коли взаємодіють проривні [d], [d̪], [m], [m̪] зі щілинними [z], [z̪], [c], [c̪] й африкатами [d̪z̪], [d̪z̪̪], [ɟ], [ɟ̪]: *зві[д̪з̪с̪]и, кори[ɟ̪]е, ві[д̪з̪:]звону* [5, с. 63–64]. Дослідники підкреслюють, що в цьому випадку взаємодіють однакові за місцем творення приголосні – передньоязикові зубні, які різняться лише за способом творення. Очевидно, це дає підстави називати таку комбінаторну зміну асиміляцією саме за способом творення.

Уподібнення за місцем і способом творення, на думку авторів, є двох різновидів. Перший – це асиміляція проривних [d], [d̪], [m], [m̪] до африкатів під впливом наступних щілинних [ʒ], [ʃ] або африкатів [d̪ʒ], [ɟ̪]: *на[д̪ʒ̪]итом, коро[ɟ̪ʃ̪]ий, ві[д̪ʒ̪:]меля* [5, с. 63]. У цьому випадку взаємодіють різні не лише за способом, а й за місцем творення звуки: передньоязикові зубні уподібнюються під впливом передньоязикових альвеолярних. Фонетисти акцентують увагу ще й на тому, що це різні за кількістю фокусів консонанти: [d], [d̪], [m], [m̪] є у способі творення однофокусними (при їх творенні шум виникає внаслідок проходження видихуваного струменя через одну перепону – один фокус), а шиплячі щілинні й африкати є двофокусними (перепона утворюється одночасно у двох місцях, тобто у двох фокусах) [5, с. 64]. Таким чином, називати цю комбінаторну зміну асиміляцією за місцем і способом творення цілком логічно.

Другий різновид уподібнення за місцем і способом творення – це взаємодія передньоязикових зубних однофокусних (свистячих) з передньоязиковими альвеолярними двофокусними (шиплячими), як-от: *бе[ʒ̪:]урно, злі[ʒ̪ʃ̪]и, мі[з̪д̪з̪]вонами, з'ї[з̪с̪]ам* [5, с. 64–65]. Оскільки взаємодіють різні за місцем творення та за кількістю фокусів у способі творення звуки, є підстави кваліфікувати ці зміни як асиміляцію за місцем і способом творення.

Окремі мовознавці розрізняють асиміляцію за місцем творення й асиміляцію за способом творення. Так, Ю. Карпенко під асиміляцією за місцем творення розуміє уподібнення свистячих до шиплячих і навпаки: *прині[ш:]у*, *бе[ж:]урний*, *зва[з'с']я* [2, с. 87]. Асиміляція за способом творення – це перехід проривних [ð], [ð'], [m], [m'] в афrikати перед свистячими чи шиплячими: *ві[ч:]изна*, *ну[ðз'с']я* та ін. [2, с. 87–88]. Науковець не акцентує на артикуляційних характеристиках консонантів, тому можна припустити, що в першому випадку до уваги береться те, що свистячі приголосні є передньоязиковими зубними за місцем творення, а шиплячі – піднебінними. Уподібнення проривних [ð], [ð'], [m], [m'] під впливом свистячих і шиплячих полягає у їх афrikатизації, тобто у зміні способу творення, тому це уподібнення за способом творення.

І. Савченко пропонує розмежовувати чисте і змішане уподібнення приголосних. Серед різновидів чистої асиміляції науковиця виділяє асиміляцію за місцем творення та асиміляцію за способом творення, а в межах змішаної асиміляції – асиміляцію за місцем і способом творення, а також асиміляцію за місцем творення і глухістю, за місцем творення і палатальністю, способом творення і палатальністю [3, с. 68].

Асиміляція за місцем творення в інтерпретації дослідниці – це взаємодія свистячих і шиплячих приголосних; за способом творення – [ð], [ð'], [m], [m'] і свистячих; за місцем і способом творення – [ð], [ð'], [m], [m'] і шиплячих. Можна припустити, що така типологія ґрунтується на тому, що свистячі і шиплячі консонанти є різними за пасивним мовним органом, тобто за місцем творення (свистячі – зубні, шиплячі – піднебінно-зубні у термінології авторки), тому їхня взаємодія називається асиміляцією за місцем творення. Зімкнені приголосні і щілинні або зімкнено-щілинні свистячі належать до однієї групи за ознакою «місце творення» і за пасивним мовним органом (передньоязикові зубні), але є різними за способом творення, тому комбінаторні зміни, у яких беруть участь ці звуки, дослідниця кваліфікує як асиміляцію за способом творення. Якщо ж взаємодіють звуки, місце і спосіб творення яких різняться, тобто [ð], [ð'], [m],

[m'] і шиплячі, відбувається асиміляція за місцем і способом творення, яку І. Савченко трактує як змішану. Інші різновиди змішаної асиміляції, які пов'язані з місцем і способом творення приголосного, – це фактично те, що в мовознавчих працях здебільшого називають подвійними асиміляціями. Скажімо, якщо свистячий звук, який впливає на попередній твердий шиплячий, є м'яким, відбувається змішана асиміляція за місцем творення і палатальністю тощо.

Крім розбіжностей у вживанні термінів та типології, є й розбіжності у визначенні результатів асимілятивних змін. Зокрема це стосується уподібнення проривних [ð], [ð'], [m], [m'] під впливом свистячих приголосних.

Так, І. Ющук стверджує, що буквосполучення *дц* у числівниках вимовляється як подовжений [ц':]: *одина[ц':]ять*, і вважає таку вимову наслідком регресивної асиміляції за дзвінкістю-глухістю [8, с. 20], випускаючи з уваги африкатизацію й палаталізацію проривного [ð] під впливом наступного м'якого африката та правила літературної вимови, згідно з якими оглушення дзвінкого приголосного в середині слова не є нормативним. На думку вченого, приголосний [ð], як і [m], зливається в один звук із наступним свистячим [c]: *лю[ðз]тво* [там само]. Проте результат взаємодії проривного [ð] зі щілинним [c] у більшості фонетичних праць усе ж представлений як [ðзc]. Пор.: «Групи [ð] + [c], [ð] + [ц] ... , внаслідок регресивної асиміляції, відповідно дають словосполучення, що їх приблизно можна позначити – [ðзc] і [ðзц]... Те ж спостерігається і у вимові сполучень із [c'], [ц']: ... [дв'а́дз'ц'а́т'], [трь'о́дз'ц'а́т']...» [8, с. 399].

Розбіжності у визначенні результатів аналізованих комбінаторних змін зумовлені тим, що дослідники у своїх висновках спираються здебільшого на самоспостереження та аудитивний аналіз без використання інструментальних засобів. Експериментальнофонетичних досліджень указаних сполук проведено небагато [1, с. 95]. Крім того, є проблеми з дотриманням правил вимови дзвінких африкатів, які постають унаслідок уподібнення: «дзвінкі африкати асимілятивного характеру [ðз] та [ðжс] прищеплюються в усному нормативному мовленні з великим зусиллям. Легше засвоюються зміни [m] → [ц], [m] → [ч].

... домінування процесу оглушення дзвінкого на значній території України, зокрема південної та західної, робить цілком природним засвоєння вимови пишеться як [п'іше^нц':а], вітчим як [віч:ім], а звукову реалізацію людство як [л'удзтво], солодиший як [солоджшиї] ніби штучною [7, с. 373–374].

Отже, проаналізовані підходи до визначення й класифікації асиміляції за місцем і способом творення мають під собою логічне підґрунтя і витікають з того, на яких саме артикуляційних ознаках звуків зосереджує увагу дослідник. Однак з погляду практичного відмінності у трактуванні і надмірна деталізація при типологізуванні уподібнення ускладнює процес вивчення асимілятивних змін та їх визначення в конкретних випадках. Асиміляція за місцем і способом творення потребує подальших експериментальних досліджень та уніфікації підходів.

Література:

1. Борейчук О., Касьянова О. Асиміляція за способом та місцем творення в сучасній українській мові (артикуляційний аспект). *Мовні і концептуальні картини світу*. 2011. Вип. 36. С. 95–100.
2. Карпенко Ю.О. Фонетика і фонологія сучасної української літературної мови. Одеса : Чорномор'я. 1996. 144 с.
3. Савченко І. С. Загальна типологічна характеристика консонантної асиміляції в українській мові. *Мовознавчий вісник*. 2009. Вип. 9. С. 62–68.
4. Сучасна українська літературна мова. Вступ. Фонетика / за ред. І. К. Білодіда. К : Наук. думка, 1969. 436 с.
5. Сучасна українська літературна мова. Фонетика / Н. Плющ та ін. К. : ВПЦ «Київський університет», 2002. 173 с.
6. Тоцька Н.І. Сучасна українська літературна мова: Фонетика, орфоепія, графіка, орфографія. К. : Вища шк., 1981. 183 с.
7. Фашенко М. До проблем орфоепії: африкати [д̥з] та [д̥ж] в українському літературному мовленні. *Записки з українського мовознавства*. 2009. Вип. 18. с. 369–376.
8. Ющук І. Фонетичні закони й орфоепія. *Українське мовознавство*. 2004. №32–33. С. 16–22.